

Birikim ve Güvenlik Ekseninde Dış Politikanın Yüzyılı

İlhan Uzel, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun yüzüncü yılında, siyaset, toplum ve ekonomi gibi alanlarda olduğu gibi bir süreklilik, sabit bir hat bulmak zor olabilir. Soğuk Savaş dönemi yazınında bu durum genellikle "Batıcılık" ve "Statükoculuk" olarak tanımlandı. Türkiye'nin Batı yönelimli bir dış politikaya sahip olduğu ve sınırlarıyla barışık bir ülke olduğu fikri geniş kabul gördü. Bunlardan Batı yönelimi diyebileceğimiz, Batı merkezli kurumlara üye olma, Batılı ülkelerle ilişkileri daha iyi tutma ve dış politikayı mümkün olduğunca onların siyasetiyle uyumlu hale getirme gibi açılardan bakıldığında burada gözle görülür bir süreklilik saptanabilir.

Bu iki ana eksenenden statükoculuk ise daha sorunludur ve yüzyıllık süreç Türkiye'nin dış ve güvenlik politikasında statükocu bir yönelimden çok, güvenlik kaygılarının tetiklediği güvenli sınırlara sahip olma isteğinin hâkim olduğunu gösterir.

Batıcılık içinde sınıfsal, kültürel ve kısmen güvenlikle ilgili boyutlar taşır ve Cumhuriyet'e önceldir. Hem entelektüel, hem sınıfsal hem de stratejik arayışların bir sonucu ortaya çıkar. Bölgesel ve uluslararası koşullar da Batı yönelimli siyasetin genel çerçevesini oluşturur.

Burada iki argümanı tartışacağım: İlki, Batıcılığın bir sabite olduğu ve Türkiye'de yüzyıllık süreç boyunca iktidara gelen ya da iktidarı kontrol eden Kemalist, sağ muhafazakâr, merkez sol, milliyetçi, İslamcı tüm hükümetlerin Batı yöneliminden vazgeçemedikleri ya da vazgeçemedikleridir. Bunun içeriğini de iki önemli eksikliğin belirlediğini, bunlardan ilkinin Batılı olmak arzusunun önce elitler ama zaman içinde eğitimli kentli kitleler üzerinde de etkili olduğu, ikinci ve daha önemlisi ise Batıcılığın aynı zamanda hem sermaye birikimi hem de sermaye birikim koşullarını sağlayacak güvenlik mekanizmasının oluşturulması açısından önem taşıdığıdır. İkinci argüman ise, sermaye birikim ihtiyaçlarının ötesinde ve bazı durumlarda onunla çelişen devlet merkezli, güvenlik algısına dayalı, toprak (teritori) temelli bir dış politika anlayışının yine her dönem, koşul ve iktidar altında bir süreklilik oluşturduğudur. Bu da kendi içinde özel bir argüman olarak özellikle 1990 sonrasında küçülme/büyüme karşıtlığında, milliyetçi-ulusalci, İslamcı-yeni-Osmanlıcı form içinde farklı söylem, yöntem ve coğrafyaları içerse ve hedeflese de benzeri refleksi dışı vurduğunu savunacağım. Bunun biçimi bazen güvenli sınırlara sahip olma, bazen Balkanlar'dan Orta Asya'ya geniş bir coğrafyada nüfuz sahibi olma, bazen de Ortadoğu'da liderlik olmuştur.

Türkiye'nin Dış Politikasını Ne Belirledi?

Öncelikle bu önemli soruya geçmiş dönemde verilen yanıtları kısaca ele almak gerekir. Önce kurucu kuşak, daha sonra Siyasal Bilgiler Fakültesi akademisyenlerinin başını çektiği ama onunla sınırlı olmayan dış politika yazımı, Türkiye'nin dış politikasını 1930'lar ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında güvenlik ve coğrafi konumdan kaynaklanan bölgesel sorunlar ekseninde ele alırlar. Gerek sosyal bilimler anlayışının dış politika çalışmalarına geç yansımaları, gerekse bu uzun iki dönem boyunca akademik anlayışın doğrudan dış politikaya hizmet etmesi gerektiği yolundaki kavrayış Türkiye dış politikası çalışmalarının metodolojik, içerik ve kavramsal olarak çok dar bir çerçeve içinde kalmasına neden oldu. Kurucu kuşağın dış politikadaki bazı temsilcilerinde bu güvenlik vurgusunun, kaçınılmaz devlet merkeziliğin bütün unsurları görülür. Örneğin, Yusuf Hikmet Baydur kuşku beslense de Sovyetlerle ilişkilerin dostane yürütüldüğünü ama bunun Batılı ülkelerle ilişkilerin bozulmadan sağlandığını söyler.¹ Yine, Aptülhat Akşin de 1930'larda Türkiye'nin sırtını Sovyetlere dayayarak güney bölgesindeki istikrarsızla uğraştığını, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, bu kez güney cephesinin güvenli, Sovyetlerin tehdit haline geldiğini söyler.² Aslında güneydeki istikrarsızlıktan kastı, Musul sorunuyla birlikte Şeyh Sait ve Dersim ayaklanmaları olması gerekir ama Akşin bunların adını zikretmeden geçer.

Uzun yıllar yaygın ders kitabı olarak okutulan "Olaylarla Türk Dış Politikası" kitabında, kuruluşun sonra Türkiye'nin dış politikası güvenlik tehdidi altında ama barışçı, revizyonizme kaymayan, güvenlik kaygısı taşıyan, devrimleri yerleştirmek için statükocu olmaya ihtiyaç duyan bir ülke tablosu çizilir.³

Türkiye'nin dış politikasını belirleyen unsurları değerlendirdikleri makalelerinde Haluk Ülman ve Oral Sander ise bunları güvenlik endişesi, coğrafi konum ve Türkiye'yi kuranların yönetim felsefeleri olduğunu savunurlar. Kurucuların yönetim anlayışları demokratik olduğunu, bunun bir uzantısı olarak Batılı devletlerle işbirliği arayışında bulunmaya ittiğini savunurlar.⁴ 1945 sonrasına gelindiğinde güvenlik endişesi ile yönetim felsefesinin birlikte dış politikayı belirlediğini iddia ederler.

Soğuk Savaş dönemi için Türkiye'nin dış politikası ana akım anlatıda Sovyet tehdidi üzerine kurulan bir Batıcılık olarak tasvir edilir. Bu resmileşmiş ve yaygınlaşmış anlatıya ilk ciddi karşı çıkış 1960'larda Yalçın Küçük, Türkkaya Ataöv⁵ gibi isimlerden gelecektir. Bu eleştirel akademisyenler Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası Batıcılığını sınıfsal gelişmelere, burjuvazinin kendini güvenceye alma çabasına, Sovyet tehdidi söyleminin ise buna bir gerekçe olarak üretildiğini savunarak resmi anlatıyı sarsarlar.

Sermaye Birikim Süreci ve Dış Politika

Türkiye’de sermaye birikim süreciyle dış politika arasındaki ilişkiye dair çok daha az çalışma yapılmıştır. Bunun nedenini tahmin etmek zor değil. Sonuçta sermayenin kısa erimli kâr güdüsü ile devletin uzun erimli siyasal hedefleri arasındaki bağın görünür, tespit edilebilir göz önünde yaşanan bir süreç olmaması, bu bağın açıktan tespit edilmesini zorlaştırdı. Özellikle, Soğuk Savaş dönemi boyunca devlet zaten gerek solun baskı altında tutulması, gerekse NATO üyeliği, ABD ile yoğun askeri ilişkiler, gerektiğinde son kertede sınıfsal düzenin devamını sağlayan askeri müdahaleleri, sermayenin dış politika konusunda bir tavır belirlemesini gerektirmiyordu. Devletin, içte ithal ikameci bir model içinde sermaye birikim koşullarını sağlaması, zaten devlete yaslanarak gelişen ve bu özelliğini hiçbir zaman terk etmeyecek olan sermaye sınıfı için en temel noktaydı.

Bu dönemde Türkiye’nin güvenliği ile sermayenin güvenliği aslında tam bir örtüşme içindeydi. Sovyet tehdidi ideolojik olarak ülkedeki sınıfsal yapıya yönelik bir tehditti ve bu yüzden dış politika devletin yalnızca toplumdaki değil, sermayeden bağımsız ama sermayenin çıkarlarına aykırı olmayacak bir şekilde belirlendiği ve yürütüldüğü bir süreçti. ABD ile kurulan ittifak NATO’nun ileri karakolu olmayı kabul edip, karşılığında askeri ve ekonomik yardıma dayanıyordu. NATO şemsiyesi aynı zamanda sermaye açısından da daha geniş bir çatı güvenliği sağlıyordu. O yüzden uzun Soğuk Savaş yılları boyunca sermayenin dış politika konusunda sesi çıkmadı, izlenen politikanın sessiz ortağı olarak gelişmesini sürdürmeye çalıştı. Türkiye’nin Demirel hükümetleri döneminde, Kıbrıs sorununu ve spesifik olarak Haziran 1964’te gelen Johnson Mektubunu gerekçe göstererek dış politikasında çok yönlülüğe geçişini ve bu çerçevede Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştirmesine de bir itiraz yoktu. Dönemin koşullarında bu iddialı açılım sonucunda Sovyetlerin mali ve teknik desteğiyle gerçekleştirilen sanayi tesisleri, içte sanayinin demir-çelik, alüminyum gibi girdi ihtiyacını karşıladığı için sermaye açısından şikâyet edebileceği bir konu değildi.

Sermaye birikim mantığı ile devletin güvenlik anlayışının örtüştüğü bu dönemde dış politika daha çok kamuoyunda ve kurumlar arası tartışmanın konusuydu. Bu dönemde hâkim sınıfların sözcüsü sağ yazar, akademisyenler ile yükselen sol hareketin içinden gelen ve içinde yer alan yazar ve akademisyenler arasında tartışma konusu oldu. Özellikle o dönemde çok ses getiren ve içinde Bahri Savcı, Turan Güneş, Bülent Ecevit, Mümtaz Soysal, Haluk Ülman, Sadun Aren gibi soldan ve Coşkun Kırca, Aydın Yalçın, Turhan Fevzioglu, Nilüfer Yalçın gibi sağdan yazarların da yer aldığı Forum Dergisi canlı bir tartışma ortamı sundu.⁶ Dış politika artık kamuoyunda devletin çizdiği sınırların dışında da tartışılmaya

başlanmıştı. Genellikle Kıbrıs sorunu etrafında gelişen ve her iki kesimin de bazen üzerinde uzlaştığı bu tartışmalar yine de kamuoyunu dış politika sürecine daha çok dâhil etmişti.

Kurumsal olarak ise alttan alta 1970'ler boyunca Dışişleri Bakanlığı ile yine o dönemde çok güçlü bir kurum olan Devlet Planlama Teşkilatı arasında o zamanki adıyla AET üyeliği konusunda bir çekişme yaşanmıştı. İlginçtir, AET üyeliğine İslamcı eğilimli başını Turgut ve Korkut Özal'ın çektiği isimlerle Yalçın Küçük gibi isimler "onlar ortak biz pazar" sloganı altında, o sırada 22 yıllık süre içinde gümrük birliğine gidecek yolu açan Katma Protokole itirazda bulunmuş olmalarıydı. Dışişleri Bakanlığı AET üyeliğini Türkiye'nin modernleşme ve Batılılaşma sürecinin bir parçası olarak görürken, DPT içindeki İslamcı gruplar dini, sol gruplar ise sınıfsal açıdan pozisyon alıyorlardı.⁷

Sermayenin dış politikada açıktan tavır alması bazen doğrudan bazen de siyasetteki temsilcileri aracılığıyla ilk kez Özal döneminde görülecektir. Sermayenin ilk kez doğrudan temsilcisi olduğunu gizlemeyen Özal, bir süre DPT'den gelen refleksini sürdürerek AET üyeliği konusunda ayak direyecekse de, sermayeden gelen itirazlara direnemeyecek ve Nisan 1987'de tam üyelik başvurusu yapacaktır. Bunun dışında Özal, Cumhuriyet tarihinde dış politika konusunda sermayenin olabilecek bütün beklentilerinin de ötesine geçen, güvenlik ve tehdit algılamasını geri plana iten, bugünkü standartlarda bile radikal sayılabilecek girişimlerde bulundu. DPT döneminde Demirel'e Kıbrıs sorununun Türkiye'nin sırtında bir yük olduğunu yazmış olan Özal, iktidara gelince bu konuda devletin güvenlik kodlarının sınırlarını zorlamış, Denктаş üzerinde baskı kurarak onu çözüm sürecine sokmaya çalışmıştı. O dönemde Kıbrıslı iş adamı Asil Nadir'i de işin içine katarak daha yaratıcı yöntemler deneyen, Ocak 1985'te New York'ta neredeyse çözümün ucuna kadar gelen ama Denктаş ile Kipriyanu, biraz da var olan statüko iki tarafın da işine geldiği için bir sonuca varmamıştır.

Özal'ın, Türkiye'deki yerleşik devlet ve güvenlik mantığını boşa düşüren, şaşkırtan başka girişimleri de olmuştur. Örneğin, Yunanistan ile ilişkilerdeki gerilimi anlamsız bulmuş ve gidermek için adalara elektrik verilmesi, ortak turizm yatırımları yapılması gibi liberal ilkeler üzerinden hareket eden açılımlarda bulunmuştur. Yine, ABD yönetimlerinin Ermeni soykırımını tanıması konusunu küçümsemiş, bunu "biret atmlık barut" olarak nitelendirerek, dış politikayı güvenlik öncelikli bir alan olmaktan çıkararak bazılarını ekonomik işbirliği ile çözülecek sorunlar olarak görmüştü.

Şunu belirtmek gerekir ki, Özal'ın pragmatik, ekonomik ilişkileri merkeze alarak çözmeye çalıştığı hiçbir sorunda istediği sonucu alamadığını belirtmek gerek.

Bazen içeride, o dönemde ordu merkezli devletin çekirdeği ile merkez sağ ve solun (örneğin, Mümtaz Soysal, Şükrü Sina Gürel, Erol Manisalı gibi isimler) ortaklaşa bulunduğu bir cephe karşısında ilerleyemedi. Dışarıda ise güçlü bir Ermeni milliyetçiliği, Yunanistan'da Andreas Papandreu'nun popülizmi, Kıbrıs'ta ise çözümden kaçınan bir Rum gerçekliği ile karşılaştığını da eklemek gerekir.

Sermayenin, solun baskı altına alındığı Özal aracılığıyla temsil edilmesinin verdiği özgüvenle dış politikada kendi gündemini doğrudan yansıtmaya çalışma denemesi başarısız kaldı. İstanbul merkezli burjuvazinin Türkiye'nin dış politikasını yıllardır meşgul eden, en azından 1990'lara kadar dış politikanın merkezinde bulunan ve özellikle Batı ile ilişkilerinde gerilimler yaratan bir sorunu çözme çabası olarak bu ilk hamlesi bir sonuca ulaşmadı.

Sermayenin 1990'larda yükselen Kürt sorununda iç ve dış politika kesişim noktasında iki önemli girişimi olacaktır. Öncelikle bu dönemde, Özal'ın Nisan 1993'te ölmesinin ardından kurulan Çiller hükümetinin iç ve dış politikada güvenlikçi mantığı öne çıkardığı, siyasetin merkezine yerleşik bölünme tehdidini yerleştirdiğini ve iç ve dış politikayı bu dönemde Kürt sorunu prizmasından ele aldığını göz önüne almak gerekir. Tansu Çiller'in İstanbul sermayesine yakın bir akademisyen olarak geçmişte Kürt sorunu için "Bask Modeli" gibi liberal tezlerden bahsettiği, Kıbrıs sorununda Özal çizgisine yakın görüşler dile getirdiği biliniyor. Ne var ki, Özal'ın ölümüyle Demirel'in cumhurbaşkanı, Çiller'in ise önce DYP genel başkanlığı, ardından da başbakan olması ile dönemin Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş, İçişleri Bakanı Mehmet Ağar ekseninde şekillenen ve Kürt sorununu silahla ve yer yer legal yolların dışına çıkarak çözme stratejisinin siyasi ayağı olmayı kabul etti. Beraberinde mafyatik ve Soğuk Savaş dönemindeki kriminal unsurların Kürt meselesini çözmek için araçsallaştırdığı ve kısaca Kasım 1996'daki ünlü kazaya atıfla "Susurluk süreci" olarak anılan yapılanmanın siyasal süreçte ağırlığının arttığı bir sürece girildi.⁸ "Yeşil", Abdullah Çatlı, Mehmet Eymür, Özal Harekât Başkan vekili İbrahim Şahin gibi tetikçi, MİT üyesi, eski/yeni Ülkücü isimlerin öne çıktığı, zaten çok da temiz ve kurallı işlemeyen siyasal sistemin giderek hukuk dışına kaydığı bu ortamda sermaye 1997'de bir hamlede bulundu ve kurumsal olarak, TÜSİAD aracılığıyla 1997'den itibaren Demokratikleşme Standartlarının Yükseltilmesi tartışmaları serisi başlattı. Bunlardan Bülent Tanör tarafından hazırlanan ve Ocak 1997'de yayınlanan "Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri" raporu içinde Genelkurmay Başkanlığının Milli Savunma Bakanlığına bağlanması türünden önerilere yer vererek yerleşik güvenlik bürokrasinin tepkisini çekecektir.⁹

İstanbul sermayesinin bu girişimlerinden sonuç alamadığını belirtmek gerekir. Kürt sorunu, komşularla ilişkiler ve MGK'nin konumu gibi kurumsal alanlarda

demokratik dönüşüm önerirken, Silahlı Kuvvetler içinde Çevik Bir grubunun Erbakan-Çiller hükümetine karşı yürüttüğü 28 Şubat sürecine arkadan destek oluyordu. Böylece Anadolu'da gelişmeye başlayan daha muhafazakâr ve alternatif sermaye birikim yöntemlerini kullanan ve yaratılan artı değeri paylaşmaya yanaşmadığını gösteriyordu.¹⁰ Dış politikanın merkezine güvenlik kaygılarının yerleştiği bu dönemde Silahlı Kuvvetlerin rolü ve ağırlığı çok artıyor, hükümete rağmen İsrail ile 1998'de askeri eğitim işbirliği anlaşması imzalanabiliyordu.

2000'lerin başına gelindiğindeyse devlet imkânlarını kendisi için kullanmaya dayalı bir sermaye birikim süreci geçirmeye alışmış İstanbul merkezli sermaye sınıfı birçok nedenden ötürü İslamcı siyaset ve Anadolu sermayesi ile uzlaşmak zorunda kalmıştı. Öncelikle, merkez sağ ve sol siyaset, 2000'lerin başına gelindiğinde Türkiye'de kapitalizmi taşıma kapasitesini tüketmişti. İkincisi, küreselleşme sürecinin gerektirdiği başta özelleştirmelerin hayata geçirilmesi, Soğuk Savaş koşullarında oluşturulmuş Milli Güvenlik Devleti'nin küreselleşme döneminin ihtiyaçlarına göre yeniden dönüştürülmesi gibi önemli dönüşümlerin yapılması gerekiyordu. Üçüncüsü, ABD ve AB, bu dönemde Orta Doğu'yu küreselleşme dinamikleri içine alıp, otoriter rejimler yerine, toplumsal rızaya dayalı ılımlılaşmış İslamcılara alan açmak istiyordu. Türkiye'de yeni yükselen kentli, orta sınıf seküler ulusalcılarla TSK ve adalet sistemini kontrol eden kesimler bunun karşısında durdular. İstanbul sermayesi ise liberal sözcüleri, o dönemde Gülençiler olarak adlandırılan tarikatlar ve muhafazakâr sermaye ile yeni bir tarihsel blok oluşturarak bu dönüşümün önemli bir sınıfsal bileşeni oldu. Neoliberal dönüşümü Erdoğan gibi güçlü, kendi ideolojisinden vazgeçtiğini söyleyen ama aynı zamanlarda alt sınıfların rızasını alabilecek bir liderle yürütmek o dönemde en optimum seçenektir. Büyük sermaye 20 yıl sonra bütün sıkıntılara rağmen bu tercihten hâlâ memnun görünmektedir.

Dış politikaya baktığımızda bu ilk dönemde, Erdoğan hükümetlerinin, Özal'ın bıraktığı yerden devam ettiği anlaşılmaktadır. Bunun ilk göstergesi Kıbrıs sorununda görülür. Erdoğan bir yandan Denктаş ve Türkiye'deki Kıbrıs savunucularına savaş açtı, Türkiye dış politikasında o tarihe kadar görülebilecek en radikal dönüşümü yapıp Kıbrıs'tan asker çekme ve KKTC'nin ilgasını kabul etti. Zaman içinde Ahmet Davutoğlu gibi bir figürün de katkısıyla, sonraları alay konusu haline gelecek komşularla sıfır sorun politikası çerçevesinde Kürt, Ermenistan açılımları, Suriye ile vize uygulamasının kaldırılması, AB üyelik sürecinde müzakerelerin başlaması, bunun için gerekli reformların yapılması gibi çabalarla içte önemli dönüşümler gerçekleşti. Sermaye bu dönemde liberaller ve sol liberal kesimler aracılığıyla dış politika tercihlerini kısmen AKP iktidarına yansıtabildi. Dış politika açısından bakıldığında, Erdoğan iktidarlarının

2010'lara gelindiğinde kesin olarak çözmüş olduğu kemikleşmiş bir dış politika sorunu olmadığı gibi buna Suriye, Libya, Doğu Akdeniz gibi yeni sorunlar ekledi.

Dış Politikanın Devlet ve Toprak Mantığı

Osmanlı'dan devralınan yetersiz ekonomik gelişme, sermaye sahiplerinin ağırlıklı olarak gayri Müslimlerden oluşması ve bunların da tehcir ve nüfus mübadelesi ile girişimci bir sınıfın tasfiye edilmesi gibi süreçler Türkiye'de sermaye-devlet ilişkilerinin niteliğini belirledi. Ayrıca, Osmanlı'nın son dönemi, İmparatorluk'tan kalan Anadolu'nun fiilen parçalanması ve bunun Sevri Antlaşması ile kabul ettirilmesi devletin resmi dilinde ve toplumsal algıda bölünme ve parçalanmaya dair derin bir iz bırakmış iken; Osmanlı mirası aynı zamanda eski İmparatorluk topraklarına dair bir tür kaybetmeyi kabullenememe, güvenli sınırlara sahip olma ihtiyacını besledi. Türkiye'nin devlet mantığı koşullara göre antant, nüfuz bölgesi ya da sınır ötesi fiili bir güvenlik kuşağı oluşturma isteği canlı kaldı. Bu bağlamda, Türkiye'de devletin küçülme, bölünme *kaygısı* ile büyüme, güvenlik eksenli sınır ötesi bölgeleri kontrol etme *arzusu* aynı kaynaktan beslendi, biri varken diğeri de oldu. "Bölünüyoruz ile büyümeliyiz" birbirini tamamlayan, birinin diğeri için nedeni ve sonucu olduğu aynı siyasetin söylemleriydi. Bölünme korkusu, daha güvenli sınırlara sahip olma, daha geniş bir coğrafyada üstünlük kurma arzusunu tetikledi. 1930'larda, uluslararası ortamın sağladığı imkân, diplomatik olarak iyi kullanılmış ve Hatay kuvvet kullanımına gerek kalmadan Türkiye'ye dâhil edilmiştir.

Soğuk Savaş döneminde ise bu kez Kıbrıs sorunu baş göstermiştir. Buradaki güvenlik kaygısı Türkiye'nin güney ve batı bölgelerinin aynı ülke tarafından kontrol edilmesinin yaratacağı olası risktir. Atatürk'ün geçmişteki bir sözüne atfen, Yunanistan'ın hem Ege'de hem de Kıbrıs'ta bulunması, örneğin bir savaş durumunda ulaşım açısından büyük bir tehlike doğuracağı fikri Türkiye'nin Kıbrıs politikasının temelini oluşturur.¹¹ Kısaca Enosis olarak tanımlanan Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanması ve Türklerin sürülmesi ya da imha edilmesi, Türkiye açısından büyük bir stratejik kayıp, varoluşsal bir tehdit olarak görülmüştür. Bu amaç için gerekli toplumsal mobilizasyon ise Kıbrıslı Türklerin haklı davası ve milli dava olarak sunulmuş ve sağlandı, ilk kez bir dış politika sorunuyla ilgili olarak gösteriler düzenlenmiştir. Varoluşsal tehdit algısının sonucunda gerçekleşen Kıbrıs Harekâtı, adanın kuzeyinin Türkiye tarafından kontrol edilerek denizden güney sınırlarının güvenliğini sağlamış oldu. Annan Planı'na kadar konu, nasıl olsa bir sonuç çıkmayacağı belli olan görüşme ve zirveler sürecine bırakıldı. Kıbrıs'ta yeni oluşan statüko Türkiye'nin güvenliği açısından en geçerli yol olarak görüldü.

1990'lar ise Türkiye'nin tarihinde güvenlik kaygısının en üst noktaya çıktığı bir dönem oldu. Saddam yönetiminin Kuveyt işgali sonrasında ABD'nin müdahalesi ve sonrasında ülkenin kuzey ve güneyinde uçuşa yasak bölge ilan edilmesi, Irak yönetiminin bu bölgedeki etkisinin azalmasına yol açtı. Bundan sonra PKK'nın Suriye'den sonra Irak'ın kuzeyinden de eylemlerde bulunmaya başlaması ve TSK'nın bu geniş cepheden gelen saldırılarla baş edememesi, Cumhuriyet tarihi boyunca belki de ilk kez gerçekten toprak kaybının gerçekleşmesi ihtimali ortaya çıktı. Konvansiyonel bir saldırıya göre savunma planlarını hazırlamış olan Silahlı Kuvvetler 1990'ların başında PKK'nın yürüttüğü eylem stratejisi karşısında yetersiz kaldı. Buna yanıt olarak içeride hukuk dışı yöntemlere kayarak, dışarıda ise ABD ile anlaşarak yeni bir stratejiye geçildi. "Düşük Yoğunluklu Çatışma" olarak bilinen bu yeni dönemde ABD ile yeni bir pazarlık yapıldı.¹² Buna göre 36. Paralel üzerinde uçuşa yasak bölgenin uygulanması için İncirlik'te konuşlu ABD savaş uçaklarının Çekiç Güç kapsamında kullanılmasına izin verilmiştir. Böylece Irak'ın kuzeyinde Barzani yönetimine hem doğrudan destek verilmiş, hem Saddam yönetimine karşı korunması sağlanmış hem de PKK ile mücadelede yeni bir müttefik elde edilmiştir. Bundan sonra ABD'den askeri uzmanlar gelerek PKK tipi örgütlerle mücadele konusunda eğitimler vermiş, Silahlı Kuvvetler ve Emniyet yeniden yapılandırılmıştır. Bir ayağını yargısız infazların oluşturduğu ve devletin yasal yolların dışına çıktığı bu dönemin sonunda PKK'nın sahada yenilişini takiben Türkiye Eylül 1999'da kuvvet kullanma tehdidi dâhil Suriye'ye baskıda bulunmuş ve Abdullah Öcalan'ın ele geçirilmesiyle bir dönem kapanmıştır. Bu süreçte Türkiye Irak'ın kuzeyinde askeri varlık konuşlandırmaya başlamış, güvenlik algısı ileriden savunmanın Irak'taki ilk ayaklarından birini oluşturmuştur.

1990'lar boyunca, 1996'daki Gümrük Birliği dışında, Kürt sorunu Türkiye'nin dış politikasının başlıca konusu oldu, hem ABD, İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya, Danimarka gibi müttefikleri, hem de Suriye, Irak, İran, Yunanistan, Ermenistan, Güney Kıbrıs, hatta Bulgaristan, Romanya gibi ülkeler ve Rusya ile ilişkilerinde Kürt sorunu başlıca yere sahip oldu. 1990'lar aynı zamanda Yugoslavya ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasının yarattığı güç boşluğu ve bunun ABD destekli olarak Türkiye tarafından doldurulma isteğinin ortaya çıktığı bir dönem oldu. "Adriyatik'ten Çin'e Kadar Türk Dünyası" şeklinde dillendirilen bu politika doğrultusunda, Türkiye bir yandan Kürt sorununda yoğun bir şekilde silahlı mücadele yürütürken öte yandan bu geniş coğrafyada nüfuz sahibi olmaya çalışıyordu. Bu çabanın Kafkasya ve Orta Asya ayağı başarısız olmuş, Rusya bu bölgelere hızlı dönmüş ve Türkiye'nin etkisini sınırlandırmıştı.

Balkanlar cephesi Türkiye açısından bir güvenlik sorunu olarak görülmüş ama aynı zamanda Yugoslavya'nın dağılması bölünme korkusunu canlandırırken,

Türkiye'nin Balkanlarda siyasi ve askeri varlığını da güçlendirmesini sağladı. Türk askeri BM misyonları çerçevesinde önce Bosna'da, ardından 1999 sonrasında Kosova'da görev almaya başladı.¹³

AKP ile Gelen

AKP Kasım 2002'de iktidara geldiğinde Türkiye'nin dış politikasındaki sorunların büyük çoğunluğu ya çözülmüş ya da geçici hâl yoluna konmuştu. 1997-2002 arasındaki DSP-Anavatan-MHP koalisyonu döneminde İsmail Cem'in dışişleri bakanlığında, Kürt sorununun ağırlığı gündemden düşünce bir normalleşme süreci yaşandı. Avrupa Birliği Aralık 1999'da Türkiye'yi aday üye ilan ederken, Yunanistan ile aynı yıl arka arkaya yaşanan depremlerin ardından bir "Deprem Diplomasisi" gelişerek ilişkilerde yumuşama sağlandı. Suriye ile daha 1998'de Adana Mutabakatı imzalanmış, PKK "çatışmasızlık" ilan etmişti. Rusya ile 2001'de Avrasya İşbirliği Belgesi imzalanmış, ABD ile 5'li gündem mekanizması kurulmuştu.

AKP'nin dış politikada ilk dönemde liberal söylemleri bolca kullandığı, devraldığı elverişli dış politika ortamının getirdiği avantajdan sonuna kadar yararlandığı bu dönemde AB üyelik sürecini içeride güvenlik bürokrasisi merkezli kurulu düzeni tasfiye etmek için araçsallaştırdı. Liberal kesimlerde büyük ümit yaratan ve AKP'nin destek devşirmesini sağlayan bu söylem bir yanda AKP çevresinde toplanan ılımlı İslamcılar, liberal aydınlar, o zaman Cemaat/Gülen olarak bilinen Fetö, artık büyümeden aldığı payı paylaşmayı kabul eden İstanbul merkezli TÜSİAD çevresiyle MÜSİAD'da örgütlenen muhafazakâr Anadolu sermayesi bir araya gelmiş, yanına ABD, AB ve Körfez ülkelerinin de desteğini almıştı. TÜSİAD'a yakın medya da AKP projesine destek olmuş, bu nedenle ılımlı İslamcılar büyük bir hegemonik üstünlük elde etmiş, 1990'lardan kalan tehdit algısı, İranlaşma, bölünme, küreselleşme ve özelleştirme karşıtlığı gibi kaygılarla ayakta kalmaya çalışan ulusalcıların çabası ise çok yetersiz kalmıştı.

AKP bir yandan "komşularla sıfır sorun", AB üyelik süreci, ileri demokrasi gibi söylemleri kendisi ve onu destekleyen liberaller aracılığıyla gündemde tutarken dış politikada Annan Planı gibi Kıbrıs'tan asker çekmek ve KKTC'nin varlığını yeni bir devlet kurulabilmesi için ortadan kaldırmayı kabul etmek gibi son derece radikal bir adım attı. Erdoğan, Denктаş'ı açıktan karşısına alabildi. O dönemde bir yanda AB üyelik süreci ve Uyum Paketleri doğrultusunda MGK'nin konumunun dönüştürülmesi, öte yanda Kıbrıs'ta atılan adımlar karşısında ulusalcı bir direnç oluştuysa da ne medya ne siyaset ne de toplumda yeterince karşılık bulamadı.

AKP'nin 2011'e kadar süren ve Batı ile uyumlu, içeride geniş bir koalisyonla iktidarını sürdürdüğü bu dönemde kendi İslamcılığını geriye çekip, dış politikayı,

Soğuk Savaş döneminden kalmış Milli Güvenlik Devletini tasfiye etmek için kullandı. Zamana yayılan, iç ve dış koşulları kollayan ve gerektiğinde oluşturan bir ince ayarla, AKP iktidarını sağlamlaştırmayı bildi. Artan yabancı sermaye girişi ve özelleştirme girişimlerinin sağladığı imkânları altyapı yatırımlarıyla da birleştirerek bir büyüme hikâyesi yazabildi ve seçmen desteğini artırdı. Artık 2010'lara gelindiğinde AKP, ulusalcı direnci kırabilmiş, sermayenin desteğini almış, bunun için gerekli dış ittifaklarını da kurabilmişti.

Erdoğan hükümeti bu dönemde iç ve dış politikada daha geniş bir hareket alanına sahip oldu. Mayıs 2009'da Davutoğlu'nun dışişleri bakanı olmasıyla dış politikada daha aktif bir döneme geçildi. Dış politikada "komşularla sıfır sorun" söylemi altında AKP özellikle Arap ülkeleri üzerinde daha fazla nüfuz siyaseti izlemeye koyuldu. Bunun da merkezi ülkesi Suriye idi ve özellikle 2011'den sonra Arap Baharı sürecinin başlaması ve Obama yönetiminin Ortadoğu'dan çekileceğini ilan etmesi AKP hükümetini bölgede daha fazla rol oynama konusunda cesaretlendirdi. Dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun da etkisiyle Türkiye bu dönemde Yeni-Osmanlıcı bir hayali hayata geçirmeye çalıştı. Sermayenin arkasında durduğu bu bölgesel hegemonya kurma çabası, Fas'tan Suriye'ye uzanan bir hatta Türkiye'yi ekonomik, siyasal ve askeri olarak AKP ve Erdoğan liderliğinde Müslüman Kardeşlerin çeşitli kollarına angaje olarak bölgenin lideri yapa çabasıydı.

Bu aşırı iddialı girişim 2013'te Tunus'ta Ennahda'nın hükümetten düşmesi, Mısır'da Mursi'nin Sisi darbesiyle devrilmesi, Suriye'de ise Esad'ın devrilmeyerek ülkenin iç savaşa sürüklenmesi sonucu başarısız kaldı. Körfez'de ise Bahreyn'deki küçük çaplı kalkışmayı Suudiler bastırmıştı.

Bundan sonra Erdoğan Suriye'de rejim değişikliği hedefine odaklanacak, bu amaçla cihatçılara yol verecektir. Türkiye'nin komşu bir ülkede rejim değiştirmeye çalıştığı ve bunun maliyetinin hem Suriyeliler hem de Türkiye için çok yüksek olduğu ve İdlib gibi içinde çözülmesi çok zor yeni sorunlar yaratan bir dış politika düğümü yaratıldı.

Erdoğan'ın Haziran 2015'te hükümeti kuracak çoğunluğa ulaşamaması, 2009'da başlayan ama aralıklı ve sancılı bir şekilde süren "Çözüm Süreci"nden vazgeçerek devletin güvenlik bürokrasisi ve MHP ile ittifak yapmaya yönelmesi hem iç hem de dış politikada değişiklikler getirdi. 15 Temmuz 2016'daki darbe girişimi ise Erdoğan, MHP ve güvenlik bürokrasisi arasındaki bağı sağlamlaştırdı.

Bundan sonra içte otoriterleşme, dışta ise diplomasinin geri plana çekilip kuvvet kullanımının öne çıktığı, Türkiye'nin tarihinde yine ilk kez aynı anda birden çok

alandaki askeri güç kullandığı bir döneme geçildi. Ağustos 2016'da Fırat Kalkanı Harekâtı'yla başlayan operasyonlar dizisi, Suriye'de PYD'ye karşı iki büyük ve Şubat 2020'de Suriye'ye karşı hava operasyonu ile devam etti. Aralık 2019'da ise Libya'da Hafter güçlerine karşı meşru hükümet olan Trablus'taki Libya yönetimiyle askeri anlaşma imzalayarak bu ülkeye askeri destek sağlamaya başladı. Bayraktar firmasının ürettiği Baykar SİHA'larının yoğun bir şekilde kullanıldığı bu savaşta, Türkiye'nin askeri desteği sayesinde Hafter güçleri başkent Trablus'u ele geçiremediler.

Türkiye yine bu dönemde Mavi Vatan doktrini doğrultusunda Doğu Akdeniz'deki askeri varlığını artırdı, sondaj gemileriyle tartışmalı sularda arama yapmaya başladı, bu süreçte Fransız savaş gemisine radar kitlemesi yaptı, Libya ile deniz alanlarını sınırlandırma mutabakatı imzaladı, Kasım 2020'de ise Azerbaycan-Ermenistan savaşında Azerbaycan'a askeri destek sağladı. Bu süreçte Körfez'de Katar ile BAE ve Suudi Arabistan'da başlayan gerilimde Katar'a aktif destek vererek bu ülkeye asker gönderdi. Yine bu dönemde Türkiye yurt dışındaki en büyük askeri üssünü Somali'de açacaktır.

Dolayısıyla Türkiye'nin savunmasının sınırların ötesinden başlamasına dayalı anlayışın bu dönemde AKP-MHP koalisyonu eliyle içsel ve bölgesel koşulların elvermesiyle hayata geçirildiği görülmektedir. 2015 sonrası Erdoğan yönetiminin en büyük başarısı devletin toprak kontrolü odaklı güvenlik mantığıyla sermaye mantığını kendi siyasetinde birleştirebilmesi olmuştur. Artan otoriterleşme sokağa çıkmayı maliyetli hale getirirken ve her türlü toplumsal muhalefeti sert polis müdahalesi, gözaltı, hapis gibi araçlarla baskı altına alırken ve ülkeyi siyaseten istikrarlı tutarken, işçi, madenci, işsizlerin eylemlerine de göz açtırmıyor, hukuk devleti konusunda ciddi sorunlar yaratırken yabancı sermaye ve onunla entegre olmuş yerel sermayenin ihtiyaçlarına da karşılık verebiliyordu. Dışarıda AB ile üyelik sürecini zorlamıyor olmanın hem tek tek AB üyesi ülkelerdeki siyasetçileri hem de Brüksel bürokrasisini rahatlatması, üstüne başta Almanya olmak üzere bütün AB ülkelerini rahatlatan 2015-2016 tarihli mültecilere yönelik düzenlemeler yapılması, gerektiğinde ilişkileri bozup ama zorunlu olduğunda seçmen baskısı yaşamadan İsrail, Mısır liderleriyle tekrar görüşebilmesi gibi esneklikler Erdoğan'ın uzun iktidar sürecinde büyük avantajları oldu.

Sonnotlar

¹ Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devletinin Dış Siyaseti, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1973, s.175.

- ² Aptülâhat Akşin, Türkiye'nin 1945'ten Sonraki Dış Politika Gelişmeleri Orta Doğu Meseleleri, İstanbul, İsmail Akgün Matbaacılık, 1959, s. 12-13.
- ³ Olaylarla Türk Dış Politikası, (1919-1995), 8. Baskı, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1995, s. 60.
- ⁴ Haluk Ülman ve Oral Sander, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler, I, 1923-1968" SBF Dergisi, cilt 23, sayı 3 (1968); Haluk Ülman ve Oral Sander, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler, II, 1923-1968," SBF Dergisi, cilt 28, sayı 1 (1972), s. 5.
- ⁵ Türkkaya Ataöv, Amerika, NATO, Türkiye, Ankara, Aydınlık Yay. 1969.
- ⁶ Bu tartışmalar için bkz. Melek Fırat, Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu, 1960;1971, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1999.
- ⁷ İlhan Uzgel, Ulusal Çıkar ve Dış Politika: Türk Dış Politikasının Belirlenmesinde Ulusal Çıkarın Rolü, 1983-1991, Ankara, İmge, 2004, s 224;225.
- ⁸ Bu süreçle ilgili çok yayın olmakla birlikte devletin kendi müfettişinin hazırladığı rapor önemlidir. Kutlu Savaş, Susurluk Raporu, İstanbul, Aktüel, 1998.
- ⁹ Bülent Tanör, Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri, İstanbul, TÜSİAD, Ocak 1997, file:///Users/apple/Downloads/demoktur%20(1).pdf
- ¹⁰ Ali Ekber Doğan, "İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci," İlhan Uzgel ve Bülent Duru, der., AKP Kitabı: Bir Dönemin Bilançosu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2009, s.283-305.
- ¹¹ Uzgel, a.g.e, s. 426-428.
- ¹² Mehmet Ali Kışlalı, Güneydoğu: Düşük Yoğunluklu Çatışma, Ankara, Ümit Yay. 1996.
- ¹³ İlhan Uzgel, "Balkanlarla İlişkiler," Türk Dış Politikası, 1980-2001, der. Baskın Oran, cilt II, İstanbul, İletişim, 2001, s. 485-520.